

УДК 324 (477)

ББК 66.033 (4 Укр)

**КОНЦЕПТ ГЕОПОЛІТИКИ: ПОНЯТІЙНА І ОБРАЗНО-
МЕТАФОРИЧНА КОМПОНЕНТИ****Т. П. Лаврук**

*Івано-Франківський університет права ім. Короля Данила Галицького;
76025, м. Івано-Франківськ. вул. Коновальця, 35;
тел. +380 (342) 71-56-80; e-mail: taras.lavruk@mail.ru*

Характерною ознакою геополітики є той факт, що здебільшого вона здійснює саморепрезентацію засобом не лише понятійного і категоріального інструментарію, а й також за допомогою образів і метафор. Такий стан речей відповідає рівню предметного генезису цієї сфери знань і, правдоподібно, тривалий час ще залишатиметься в силі. У статті проаналізовані понятійний та образно-метафоричний компоненти концептів геополітики.

Ключові слова: *концепт геополітики, понятійний і категоріальний рівень осмислення, образно-метафорична компонента, концептуальні підходи, функціональне покликання.*

Геополітика складається з двох полюсів: логічного та інтуїтивного. Така біполярність вимагає від неї різного типу засобів – не лише понять, а й метафор. Метафора є засобом, здатним описувати дійсність як «безперервну різномірність» (за Г. Ріккертом) – на противагу понятійному розділенню безперервності та різномірності, репрезентуючи завдяки своїй голографічній природі якісну єдність буття, котра протистоїть єдності порожнього й безмістовного (за Е. Кассіером). Завдяки подоланню суб'єктно-об'єктного поділу метафора спроможна передати нероздільну єдність суб'єкта та об'єкта, що є конституюючою основою ефективного наукового пізнання.

Концепт і поняття об'єктивно й закономірно мають чимало точок дотику, оскільки мають, висловлюючись математичним терміном, спільний знаменник у вигляді мислення людини і функції відображення. Тим не менше, кожному з них притаманні особливості відображення дійсності, способи фіксації відображуваного і сфера застосування. Зокрема, концепт і поняття розрізняються як явище апеляційно-експресивне (концепт) та експлікативне (поняття).

У контексті когнітивної семантики значення постає процесом, який передбачає дві складові – конструювання значення (meaning construction) та репрезентацію знань (knowledge representation). Сприйняття, яке формує перший ступінь пізнання, тлумачиться як активний процес, в ме-

жах якого людина є суб'єктом, який моделює інформацію, що надходить ззовні, відповідно до своїх когнітивних можливостей, порівнює нове з тим, що вже відоме. Процес сприйняття, осмислення сприйнятого і подальше просування до концептуалізації без знакових посередників у вигляді мови є неможливим.

Концептуалізація дійсності – це осмислення людиною інформації про світ, ментальне конструювання предметів і явищ дійсності, що призводить до утворення певних уявлень про світ у вигляді фіксованих у свідомості людини смислів – концептів. Концептуалізація передбачає категоризацію – процес упорядкування осмисленого, його розподіл за смисловими шаблонами ієрархічної сітки, характерної для відповідної картини світу.

Концепт у своєму когнітивному розумінні припускає породження і виявлення смислів, яке здійснюється свідомістю людини і проявляється в засвоєнні кванта сенсу у формі знака (Р. Дженкендорф, Дж. Лаккофф, М. Джонсон, Р. Павільоніс). При цьому вкрай важливим є визначення ролі й значущості кожної ланки в ланцюжку сприйняття – свідомість (мислення) – *мова*, а також максимальний ступінь об'єктивності цього процесу.

Концепт – це універсальна одиниця розумового поля людини, багаторівнева сукупність знань про певний фрагмент дійсності. Концепти відображають зміст знань людини, її досвід, результати діяльності й пізнання навколишнього світу у вигляді певних «квантів знання». Концептуальний зміст властивий усім одиницям мови безвідносно до характеру їх сигніфікативно-денотативного змісту.

Лінгвокультурологічна інтерпретація «концепту» передбачає смислової шлейф, яким обростає знак в результаті прирощення нових смислів, які навіть не мотивовані його значенням (Н. Арутюнова, А. Вежбицька, В. Телія). Щоправда, досі конвенційно не погоджено «концептуальний» статус мовних одиниць. Ними можуть бути феномени, пов'язані з унікальними явищами духовної культури і суспільного життя, представлені в мові у вигляді безеквівалентної лексики; абстрактні сутності, які не мають печатки культурної своєрідності у своєму денотативному значенні, але виявляють специфічну конфігурацію конотативного рівня семантики. Когнітивне і лінгвокультурологічне розуміння «концепту» розрізняються векторами ставлення до людини: когнітивний концепт – це напрям від індивідуальної свідомості до культури, натомість лінгвокультурний концепт спрямований від культури до індивідуальної свідомості.

Безпосереднім наслідком використання в мовознавстві базового термінологічного інвентарю філософії стало змішування термінів концепт і поняття. Цьому також сприяло використання англійського терміну *concept* у значенні поняття для найменування означуваного словесного знака.

Поняття як філософська категорія передбачає повне відображення у свідомості ознак і властивостей певної категорії об'єктів і явищ дійсності. В такому функціонально-інструментальному статусі воно постає фіксованим результатом пізнавальної діяльності людини. Поняття є маніфестацією сутності предмета, явленої в структурній організації його істотних ознак, необхідних для категоріальної ідентифікації предмета. Поняття функціонує як спосіб структурування й ієрархізації смислового континууму, в результаті чого воно набуває сталого, фіксованого статусу й спроможне виконувати експлікативну функцію.

Концепт як ментальний феномен відрізняється від поняття передовсім тим, що він невіддільний від апелятивно-експресивної функції людської свідомості. Концепт покликаний об'єктивувати все багатство не лише логічного, а й емоційного стану людини. Він схоплює, але не фіксує, тому що спрямований на розуміння, а не на пізнання. Суб'єктивність концепту передбачає його динамічність, неусталеність і деяку аморфність. Якщо вдається до образного вислову, то можна сказати, що концепт – це авторська метафора, котра порушує обмежувальні понятійні рамки, а поняття – застигла метафора, яка містить у собі застиглий концепт.

Концепт доречний там, де поняття виходить за межі власного обсягу, оскільки новий зміст потребує нової форми втілення. Концепт розриває оболонку поняття, даючи простір думкам людини з подальшим їх мовним вираженням. Зміст концепту містить відомості про об'єкти та їхні властивості, про те, що людина знає, припускає і уявляє про дійсність. Людина, яка має намір визначити і змалювати те, що потрапило в її поле зору, може здійснити це лише за допомогою відомої їй і конвенційно прийнятої іншими членами мовного співтовариства сукупності понять, притаманної їй мовній свідомості. Концепт модифікує понятійну сітку, а концептуальний зміст переходить в мовну площину у вигляді слів і словосполучень.

Концепти, які сформовані носіями мови і зберігаються в пам'яті людей, утворюють концептосферу мови, котра не співпадає із семантичним простором мови. Концептосфера – це розумова область, сформована на концептами, а семантичний простір мови – це лише частина концептосфери, яка отримала мовне вираження. Отримати знання про будь-яку частину концептосфери можна лише внаслідок вивчення семантичного простору мови. Мовні засоби вираження концепту своїм значенням передають лише частину концептуальних ознак, котрі релевантні повідомленню і задовольняють комунікативну інтенцію мовця.

Концепція (від лат. *conceptio* – розуміння, єдиний задум, визначальна думка) є певним способом бачення, кутом зору розуміння та інтерпретації предметів, явищ, процесів. Концепція завжди презентує певний конструктивний принцип. Вона – базовий спосіб оформлення і сутнісно-

го розгортання дисциплінарного знання. Тому ґрунтовне, комплексне, системне знання про геополітику є малоюмовірним поза інструментарієм і форматом концептуалістики. Концептуальний аспект теоретичного знання відображає парадигмальний перетин дисциплінарного знання, визначає релевантні сфери застосування та способи вираження конституюваних систем понять (базових концептів).

Для адекватного розуміння образної компоненти геополітики, варто навести думку Марка Аврелія про те, що образність – це інтерпретація буття у кольорі. В принципі образність може мати світоглядно-концептуальний, креативно-евристичний та екстраполяційно-аналоговий ефект. Лише в цьому разі вона є виправданою і доречною для застосування в науковій сфері.

Лавиноподібне застосування метафор і слів у небуквальному, переносному значенні Джері Голдштейн відреконував «Вавілонською вежею постмодерну». Це може здатися дивним і навіть курйозним, однак метафорі також притаманний концептуальний характер. Саме він надає можливість структурувати одну абстрактну сферу в термінах іншої – конкретної і чуттєво сприйнятої, тому зрозумілої. Метафора прокладає шлях до того, що знаходиться на віддалених горизонтах мислимого, що ще не набуло осмисленої виразності [1, с. 95-96].

У контексті з'ясування когнітивного статусу метафори були здійснені дослідження, в результаті яких доволі ґрунтовно висвітлена її роль у сфері пізнання загалом і науки зокрема. Сучасні філософи аналізують функціонування метафор практично у всіх фундаментальних і прикладних науках: математиці (Р. Джонс), фізиці елементарних частинок (М. Хессі, Р. Хоффман), психології (Д. Брунер, Е. Кохран), соціології (Р. Браун), історіографії (Уайт).

Результатом вивчення наукових метафор було виявлення їх найважливіших функцій, окреслення співвідношення метафор з моделями і аналогіями (Р. Харрі), виявлення значних евристичних можливостей метафори в ситуації наукового пошуку, а також конституюючої ролі метафори щодо наукових теорій (Г. Гентнер).

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть з'явилося чимало праць, які розглядають феномен метафори максимально повно – від освітлення загального механізму її дії до аналізу конкретики її використання в наукових, художніх і політичних текстах. Варто згадати насамперед книги А. Гутлі «Мова метафори» та Р. Гіббса «Поетика Свідомості». Дослідження ролі метафор у філософії здійснювалося набагато меншою мірою. Тут слід вказати на працю С. Пеппера «Гіпотези про світ», в якій метафори розглядалися в якості фундаментальних основ метафізичних систем, що задають певні філософські картини світу. Показовими є також праці Х. Блюменберга, в яких здійснено змалювання історії мислення та історії філософії через виявлення найважливіших для тієї чи іншої

епохи метафор. Х. Блюменберг аргументовано стверджує, що саме завдяки метафорам у філософії досягалося осмислене уявлення про світ як про взаємопов'язану цілісність. Значенню метафор у філософії були присвячені також праці П. Рікера, який вказав на метафоричну природу найважливіших філософських понять, а також Х. Ортеги-і-Гассета, який описав найважливіші метафори гносеології.

Слід зазначити, що паралельно з науковим (лінгвістичним, нейропсихологічним) аналізом метафори і дослідженнями лінгвістичної філософії відбувалося освоєння метафори представниками філософії постмодернізму. Відповідно до тези про неминучу поетичність будь-якого мислення постмодернізм відстоює ідею про сутнісну метафоричність кожної – в тому числі філософського і навіть наукової – мови. У рамках постмодерністської традиції у праці «Філософські маргіналії» Ж. Дерріди були зроблені спроби представити філософію як особливий літературний жанр і описати її метафори.

У вітчизняній літературі дослідження метафори здійснювалися в основному в рамках теоретичних положень, сформульованих англійськими авторами, серед яких найбільше значення мали теорія взаємодії Річардса-Блека та теорія Лакоффа і Джонсона про здатність метафор структурувати образ реальності. У працях вітчизняних авторів переважав інтерес не стільки до концептуальної, скільки до мовної метафори. В якості оригінальних робіт, присвячених метафорі, слід назвати дослідження Ю. Лотмана, який розглядав метафору в зв'язку з цілісною природою творчого мислення. Деякі дослідники зробили чималий внесок у вивчення функціонування метафор у науці, який полягав у дослідженні ними найважливіших функцій наукових метафор, а також у висвітленні ролі метафор у формуванні наукової термінології і в контексті зумовленості наукових відкриттів [2, с. 120].

Метафора розглядалася як риторичний прийом у творах філософів і риторів античності – зокрема, Аристотеля, Цицерона і Квінтіліана. Як лінгвістичний феномен метафора розглядається у працях Н. Арутюнова, А. Аверінцева, А. Вежбицької, К. Жоля, Ю. Лотмана, А. Потебні, А. Річарде, Р. Якобсона та інших. Філологи визначили специфіку та місце метафори серед інших тропів, роль метафори в поетичній і художній творчості. Але в цих працях здебільшого відсутнє окреслення специфіки й ролі метафори у філософії та науці, пізнавального потенціалу метафори, також не досліджена метафора як засіб формування філософських і наукових концепцій.

Теорії метафори, в тому числі дослідження когнітивної природи метафори, здійснені в працях М. Блека, М. Бріделя, Н. Гудмена, Д. Девідсона, М. Джонсона, Е. Кассіра, Дж. Лакоффа, Е. Маккормака, Е. Ортона, Ч. Пірса, П. Рікера, А. Річарде, Дж. Р. Серля, Ф. Уїлрайта та інших. Загальні проблеми мови філософії, використання в ній різних засобів

вираження розглядалися Ж. Деррідою, М. Мамардашвілі, Ж. Марієном, Х. Ортегою-і-Гассетом та іншими.

Для розуміння гносеологічного потенціалу метафори варто звернення до праць, присвячених аналогії як методу пізнання. Йдеться про дослідження К. Батороева, Е. Дюркгейма, Е. Маха, А. Уйомова, В. Штоффа. Слід зазначити, що досі належним чином не висвітлена проблема співвідношення метафори та аналогії.

Істотне значення мають джерела, в яких аналізується і порівнюється функціональне покликання філософії та художньої літератури. Це праці Г. Гадамера, М. Мамардашвілі, Ф. Ніцше, М. Розова та багатьох представників постмодернізму. У нашому випадку основоположними є праці дослідників у галузі теорії метафори (М. Блека, Д. Девідсона, Дж. Лакоффа, М. Джонсона, Е. МакКормака, Дж. Міллера, Х. Ортеги-і-Гассета, Е. Ортон, П. Рікера, Дж. Серля, У. Еко), а також загальної культурології та антропології (К. Леві-Брюлля, К. Леві-Стросса, Е. Тайлора, М. Кагана, Ю. Лотмана, Т. Стефаненко та інших). Науковий доробок перерахованих авторів доводить, що метафора є концептуальним феноменом, який зумовлює інші його іпостасі. Вона задіяна у найважливіших когнітивних процесах категоризації знань, пов'язаних зі структуруванням зовнішнього і внутрішнього світу суб'єкта відповідно до сутнісних характеристик його життєдіяльності.

Знаковим явищем стала поява книги Дж. Лакоффа і М. Джонсона «Метафори, якими ми живемо» [3]. В цій праці викладено основи когнітивного підходу до метафори як світоглядного, когнітивного і культурного феномену, аналізуються як наукові аспекти вивчення цього феномена, так і роль метафори в сучасному суспільстві, в повсякденному спілкуванні між людьми. Особлива увага привертається до можливості використання метафори як засобу пізнання, концептуалізації, категоризації і оцінки дійсності, породження нових значень і створення художніх образів, як інструмента організації досвіду людини,

Значущість метафор і оперування переважно метафоричним способом висловлювання зумовлені орієнтацією епохи на міфологію, релігію та мистецтво. Епохами, орієнтованими переважно на метафору, були античність, середньовіччя, Відродження і сучасність [5, с. 86].

Що стосується науки, то вона включає в себе два виміри: «вертикальний» (інтуїтивний) та «горизонтальний», котрий охоплює діяльність формально-логічного пізнання. Метафора є засобом, що репрезентує вертикальний вимір. Його характерними ознаками є наявність голографічних образів і квантового стрибка.

В науці відкриття завжди пов'язане з проникненням у сферу свідомості імпульсу зі сфери несвідомого – зокрема, метафор і символів. Таку евристичну роль можна проілюструвати на прикладі метафори струни, яка значною мірою визначила картину сучасної фізики (теорія великого

об'єднання), а також метафори коду і символу спіралі, які задають основу сучасної генетичної теорії.

Будучи включеною в нашу понятійну систему, концептуальна метафора надає можливість структурування абстрактної або невідомої сфери в термінах конкретної і знайомої сфери, забезпечуючи таким чином процес пізнання світу. Концептуальні метафори пов'язують абстрактні сфери буття і фрагменти світу, які чуттєво сприймаються; мовні метафори окреслюють діапазон можливого наповнення концептуальної метафори.

Аналіз і узагальнення мовного наповнення концептуальних метафор увиразнює уявлення про світоглядні, культурні та ціннісні складові життя індивіда і соціуму, дозволяє реконструювати етнокультурний портрет мовної особистості, представлений такими фрагментами, як емоції, інтелект і праця. Коди культури, в термінах яких відбувається осмислення абстрактних сутностей, мають універсальний характер, що зумовлено принциповою когерентністю життєвої практики людей. Вони не є ізольованими конструктами, оскільки перетинаються і виявляють загальні елементи, котрі використовуються для концептуалізації сутностей різних абстрактних сфер. Зони перетину є сферою вияву (концентрації) культурної специфіки.

Сучасні дослідники зайняті пошуком найбільш оптимального визначення метафори. Існує низка визначень, між якими простежується світоглядна і стилістична схожість. Зокрема, в різних теоріях метафора визначається або як подібність між сферами «теми» і «носія» (А. Ортон, А. Тверскі), або як взаємодія між цими сферами (М. Блек, Р. Стернберг), або як атрибуція рис зі сфери носія у сферу теми (Д. Гентнер, Д. Лаккофф, М. Джонсон), або як включеність у деякий клас (С. Глаксберг). Основний масив визначень метафори є семантичним за своїм характером – на противагу прагматичним визначенням, які позбавляють її будь-якого когнітивного значення і вважають метафоричне значення або нісенітницею, або підміною прямого значення в прагматичних цілях (Д. Девідсон). Крім того, існують також теорії, які об'єднали результати семантичного та прагматичного вивчення метафори, до числа яких слід віднести концепцію Ф. Кітті.

Наука апробувала різні підходи до метафори, в числі яких окрім уже позначених семантичного та прагматичного слід назвати також інтуїтивний (заснований на інтуїтивному сприйнятті метафори), емотивний (що ґрунтується на зведенні сенсу метафори до її емоційному впливу), формальний (що передбачає створення особливої формули метафори), інтенціональний (визнає провідним конотативне значення слова при блокуванні денотативного), контекстуальний (наполягає на вирішальній ролі контексту в розумінні метафори), а також конвенціональний (інтерпретує метафору залежно від деякої угоди) підходи. Останній з перера-

хованих підходів істотним фактором ідентифікації метафори вбачає не співвіднесення її з будь-якими процесами свідомості, а неконвенційність заданого нею ототожнення. Зокрема, А. Гутлі поділяє подібності на конвенційні, на основі яких виникають загальноприйняті узагальнення, та неконвенційні, які не визнані всіма. Він визначає метафору як неконвенційний акт референції, заснований на схожості.

Разом з тим для сучасної науки доволі актуальною є проблема розрізнення метафоричних та буквальних виразів. Приміром, А. Гутлі формулює відмінності між метафорою та буквальними висловлюваннями у вигляді низки пунктів, вважаючи характерними особливостями буквальних виразів приблизну схожість, конвенційність, несуперечливість, точність; натомість серед властивих метафорі рис (ознак) він відносить віддалену схожість, неконвенційність, суперечливість, неточність тощо.

Цілком вірогідно, що метафора взагалі є найбільш потужним лінгвістичним інструментом, яким ми володіємо для перетворення дійсності у світ, здатний адаптуватися до мети і завдань людини. Вона «антропоморфує» будь-яку реальність, надаючи нам можливість пристосуватися до навколишньої дійсності. Допмагаючи людині врости у світ, в соціальну і фізичну дійсність, структуруючи і визначаючи наше бачення світу, метафора виконує світоглядну функцію [4, с. 116-117].

Множинність форм і способів пізнання, освоєння дійсності не лише не знімає, а й додатково загострює питання щодо меж застосування і доречності метафор. Перспективним напрямком досліджень є виявлення способу і форм утворення метафори. Існує широкий спектр можливого генерування метафор: на підставі подібності, аналогії, системи загальноприйнятих асоціацій або вільних асоціацій і т. ін. Від цього залежить роль, яку конкретна метафора відіграє (спроможна відіграти).

Приміром, якщо метафора будується на підставі системи загальноприйнятих асоціацій, то вона переносить на незнайомі предмети і явища властивості відомих або стереотипну щодо них оцінку, структуруючи в такий спосіб наше бачення, розуміння світу. Якщо ж метафора формується на підставі вільних асоціацій, то вона – навпаки – часто призводить до зламу стереотипів, дозволяє поглянути на світ через поліваріативність суб'єктивного світосприйняття.

Метафора є адекватним інструментом концептуального мислення, оскільки вона дозволяє виявити найкращі риси світоглядної евристики – гнучкість і поліаспектність розгляду, невпинний рух думки, поєднання універсальності висловлювання з можливостями персональної інтерпретації, єдність раціонального розуміння і аксіологічно орієнтованого осмислення світу і людини.

Література

1. Василенко С.Д. Україна: Геополітичні виміри в загальноєвропейському процесі / С.Д. Василенко. – Одеса: ОДМА, 2000. – 208 с.

2. Гаджиев К.С. Геополитика / К.С. Гаджиев. – М.: Междунар. отношения, 1997. – 384 с.
3. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем (Metaphors We Live By) / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – М.: Эдиториал УРСС, 2004. – 256 с.
4. Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н.И. Михальченко. – К.: Институт социологии НАНУ, 2001. – 440 с.
5. Тихонравов Ю.В. Геополитика: Учеб. пособие / Ю.В. Тихонравов. – М.: Инфра - М, 2000. – 269 с.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 10.12.2014 р.
Рекомендовано до друку д.політ.н., професором Федорчак Т.П.,
д.політ.н., професором Федуняком С.Г. (Чернівці)*

THE CONCEPT OF GEOPOLITICS: CONCEPTUAL AND FIGURATIVE-METAPHORICAL COMPONENTS

T. P. Lavruk

*Ivano-Frankivsk University of Law named after King Danylo of Halych;
76025, Ivano-Frankivsk, Konovalets str., 35;
ph. +380 (342) 71-56-80; e-mail: taras.lavruk@mail.ru*

A characteristic feature of geopolitics is the fact that in most cases it carries out self-representation by means not only conceptual and categorical tools but also through images and metaphors. Such situation corresponds to the genesis of the substantive areas of knowledge and probably for a long time still remains in force.

Key words: *concept of geopolitics, conceptual and categorical level of comprehension, figurative and metaphorical component, conceptual approaches, functional calling.*